

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРОЦЕДУРНИХ ВИМОГ ФОРМАЛЬНОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ У ПРАВОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

IMPLEMENTATION OF PROCEDURAL REQUIREMENTS OF FORMAL CERTAINTY IN LAW-MAKING ACTIVITIES UNDER MARTIAL LAW

Гончар Ю.В., аспірантка кафедри теорії та історії права та держави

*Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті розглядається реалізація процедурних вимог формальної визначеності у правотворчій діяльності в умовах воєнного стану. Основна увага приділена дослідженню процедурних етапів нормотворчого процесу, таких як передпроектна стадія, проектна стадія, затвердження нормативно-правових актів, їх офіційна промульгація та вступ у дію. Особливий акцент зроблено на забезпеченні стабільності, передбачуваності та дотриманні вимог юридичної техніки в умовах кризових обставин.

Аналізуються виклики, що виникають у кризові періоди, зокрема порушення ієрархії нормативно-правових актів, недостатність правової визначеності та стабільності. Наводяться приклади правових колізій, які виникають між законами та підзаконними актами, особливо у сфері нотаріату та реалізації процедури оформлення спадкових прав. Детально розглядається проблема забезпечення заборони зворотної дії нормативно-правових актів, послідовності та прозорості правотворчої діяльності.

Висвітлюються питання передбачуваності та стабільності правового регулювання, роль процедур формальної визначеності в забезпеченні правової системи, особливо в умовах динамічних змін суспільних відносин під час воєнного стану. Наголошується на важливості дотримання принципу верховенства права та демократичних основ функціонування правової системи.

Пропонуються рекомендації щодо вдосконалення нормотворчої діяльності в умовах кризових ситуацій, підкреслюючи необхідність уникнення правових колізій, запровадження прозорих механізмів законодавчого процесу та врахування довгострокових наслідків для правової системи.

Також акцентовано увагу на необхідності посилення комунікації між різними суб'єктами правотворчої діяльності, зокрема органами виконавчої влади, представниками юридичної спільноти та громадськими організаціями. Впровадження механізмів попередньої оцінки проектів нормативно-правових актів дозволить підвищити рівень їх якості та відповідності вимогам стабільності та правової визначеності. Особливо наголошено на важливості гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, що сприятиме підвищенню довіри до правової системи в умовах кризових викликів.

Ключові слова: право, правотворчість, формальна визначеність, процедурні вимоги формальної визначеності, правова стабільність, колізії у законодавстві, передбачуваність, юридична техніка, права людини, верховенство права.

The article examines the implementation of procedural requirements for formal certainty in law-making activities under martial law. Particular attention is paid to the study of procedural stages of the legislative process, including the preparatory stage, drafting stage, approval of normative legal acts, their official promulgation, and entry into force. Emphasis is placed on ensuring stability, predictability, and adherence to legal drafting requirements under crisis conditions.

The challenges arising during crises are analyzed, including violations of the hierarchy of normative legal acts, insufficient legal certainty, and lack of stability. Examples of legal conflicts between laws and subordinate regulations are highlighted, especially in the fields of notarial activities and the procedure for inheritance rights. The issue of ensuring the prohibition of retroactive effect of normative legal acts, consistency, and transparency in law-making activities is examined in detail.

Issues of predictability and stability of legal regulation, the role of procedural formal certainty in ensuring the legal system, especially under dynamic changes in social relations during martial law, are discussed. The importance of adhering to the principle of the rule of law and the democratic foundations of the legal system is emphasized.

Recommendations are proposed for improving legislative activities in crisis situations, emphasizing the need to avoid legal conflicts, introduce transparent mechanisms for the legislative process, and consider the long-term consequences for the legal system.

Additionally, attention is drawn to the need to enhance communication between various stakeholders in law-making, including executive authorities, legal professionals, and civil society organizations. The implementation of mechanisms for preliminary assessment of draft normative legal acts will improve their quality and compliance with the requirements of stability and legal certainty. Special emphasis is placed on the importance of harmonizing national legislation with international standards, which will contribute to increasing trust in the legal system under crisis challenges.

Key words: law, lawmaking, formal certainty, procedural requirements of formal certainty, legal stability, legislative conflicts, predictability, legal drafting techniques, human rights, rule of law.

Правотворчість є фундаментальною складовою ефективного функціонування держави та її правової системи, її стабільності та адаптації до інтересів і потреб суспільства, забезпечення правового порядку, прав і свобод людини. Однак у кризові періоди, одним з яких є воєнний стан, перед правотворчістю постають нові важливі виклики, спричинені необхідністю забезпечення балансу правової системи та, з одного боку, врахування динамічності змін суспільного життя, яке вимагає швидкого правового реагування, і з іншого – врахування ризику порушення вимог верховенства права, формальної визначеності та демократичних принципів функціонування держави та права. Правотворчість в умовах воєнного стану піддається підвищеному ризику прийняття правових норм, які можуть мати тимчасовий характер та є недосконалими з точки зору дотримання вимог юридичної техніки, але викликають довгострокові наслідки для правової системи. Це ставить

перед правотворцями складне завдання: як забезпечити своєчасність адаптації законодавства до існуючих викликів, при цьому дотримуючись вимог послідовності, стабільності, передбачуваності та єдності правової системи.

Зважаючи на ключову роль правотворчості в забезпеченні ефективного функціонування держави, важливо чітко визначити її розуміння та основні характеристики. З'ясування сутності правотворчості дозволить окреслити її значення у період воєнного стану та виявити основні виклики, які постають перед законодавцями.

Передусім, слід зупинитися на доктринальних засадах правотворчості, її ознаках, процедурних вимогах та етапах здійснення, що створить основу аналізу впливу кризових умов на цей процес.

Так, П. Рабінович розглядає категорію правотворчості як діяльність компетентних державних органів, уповноважених державою громадських об'єднань, трудових

колективів або (у передбачених законом випадках) усього народу чи його територіальних спільностей із встановлення, зміни чи скасування юридичних норм [1, с. 103]. На думку М. Козюбри правотворчість як частина загального процесу правотворення є особливим видом діяльності, що притаманний спеціально уповноваженим органам із формування, зміни або скасування правових норм, в основі яких лежать потреби та інтереси людей [2, с. 192]. На нашу думку, правотворчість може бути охарактеризована як нормативно регульована процедура створення, зміни, доповнення правових актів у відповідності до правових вимог юридичної техніки з метою забезпечення системності суспільства.

Ефективність правових норм залежить, насамперед, від процедури прийняття нормативно-правових актів, внесення змін і порядку набрання ними чинності. Ігнорування процедури прийняття та оприлюднення нормативно-правових актів, а також внесення змін до них є однією з основних причин порушення формальної визначеності. Отже, при створенні нормативно-правового акту дотримання закріпленої у законодавстві процедури є істотним. Такі вимоги, як послідовність процедури нормопроекування, стабільність нормативно-правових актів, своєчасне внесення змін тощо сприяють гарантуванню свободи особистості та підвищують довіру до закону та влади. Будь-яке відхилення від процедури прийняття та оприлюднення нормативно-правового акту призводить до визнання його нечинності.

Відповідність нормативно-правового акту вимогам формальної визначеності пов'язується з дотриманням як формальних і юридико-технічних, так і процедурних вимог. На нашу думку, найбільш детально процедурні вимоги визначає С.П. Погребняк, відносячи до них: обов'язкову промульгацію нормативно-правового акту, заборону зворотної сили у часі; стабільність; послідовність правотворчості; заборону необґрунтованих змін до законодавства; введення перехідного періоду у разі необхідності [3, с. 41]. А.М. Приймак до цих вимог, додає передбачуваність правової політики [4, с. 53–55].

Наведені підходи до процедурних вимог, що ґрунтуються на формальній визначеності, надають можливість виокремити основні вимоги до нормопроектної діяльності та нормативно-правових актів серед них: 1) послідовність; 2) обов'язкова промульгація; 3) заборона зворотної сили у часі; 4) стабільність та своєчасність; 5) передбачуваність. Зупинимось на них докладніше.

Послідовність. Вимога послідовності нормопроектної діяльності забезпечується завдяки стадійності процедури прийняття нормативно-правових актів. Процедура прийняття законів чітко закріплена Законом України «Про затвердження Регламенту Верховної Ради України» [5], проаналізувавши який можливо зробити висновок, що процес прийняття закону пов'язується з виокремленням наступних стадій:

1) *передпроектна стадія.* Проекуванню та прийняттю закону передують ідеї про його об'єктивну необхідність. Саме ця мета пов'язується із процесом визначення необхідності правового регулювання, з'ясуванням факторів, що на це впливають, а також обґрунтуванням його своєчасності та актуальності. Це забезпечується шляхом планування нормопроектної діяльності та розробки концепцій реформування відповідної сфери суспільних відносин. Варто зазначити, що наразі за об'єктивних причин розробка концепцій реформування є факультативним, а не обов'язковим етапом. На нашу думку, така факультативність негативно впливає на послідовність нормопроектної діяльності, ефективність та механізм реалізації нормативно-правового акту. Вважаємо, що саме на цій стадії закладаються основи формальної визначеності акту, що розглядається у наступних етапах правотворчої діяльності держави;

2) *проектна стадія:*

– *вияв законодавчої ініціативи,* що має професійний та індивідуалізований характер, оскільки залежить від волевиявлення суб'єктів, які відповідно до Конституції наділені правом законодавчої ініціативи: Президент України, народні депутати та Кабінет Міністрів України [6]. Кожен із суб'єктів діє у відповідності до наданих повноважень та обґрунтовує об'єктивну необхідність формально визначеного акту;

– *розробка проектів законів.* Кожен суб'єкт права законодавчої ініціативи діє у відповідності до нормативно-правових актів, які регламентують підготовку та подання законопроектів, є формально-визначеними в аспекті особливості їх діяльності у сфері нормопроекування;

– *внесення і відкликання законопроектів.* Законопроект вноситься до Верховної Ради України від імені суб'єкта права законодавчої ініціативи. Якщо законопроект запропоновано кількома народними депутатами, ініціатором його внесення вважається той представник, підпис якого стоїть першим;

– *розгляд законопроектів у комітетах Верховної Ради України.* Головний комітет має розглянути законопроект не пізніше 30 днів і прийняти рішення про включення його до порядку денного сесії Верховної ради України. В обов'язковому порядку законопроект подається на розгляд до комітету. Перед попереднім розглядом законопроекту головний комітет може запросити Кабінет Міністрів України, міністерства, інші державні органи, об'єднання громадян для участі в обговоренні його необхідності. На цьому етапі іде перша апробація формальної визначеності правового акту з точки зору дотримання процедури, формального виразу та змісту;

3) *обговорення законопроекту: перше читання* – обговорення основних принципів, положень, критеріїв, структури законопроекту та прийняття його за основу; *друге читання* – статейне обговорення і прийняття законопроекту у другому читанні; *третє читання* – прийняття законопроекту, який потребує доопрацювання та узгодження, в цілому. Таким чином, отримує відображення і затвердження формальна визначеність акту;

4) *підписання акту, оприлюднення та вступ у законну силу.* Текст прийнятого закону у десятиденний строк подається на підпис Голові Верховної Ради України, який підписує поданий закон не пізніше п'яти днів з дня його подання. Підписаний закон Голова Верховної ради України невідкладно направляє Президентові України [5]. Це є завершальним етапом забезпечення процедурних вимог формальної визначеності права, що набирає офіційного, загальнообов'язкового характеру.

Обов'язкова промульгація. Офіційне оприлюднення є основним способом оприлюднення законів, що передбачає публічне оголошення тексту прийнятого закону в конкретному офіційному джерелі, що має офіційне юридичне значення і регулюється нормативно-правовими актами. Як наслідок, інформування громадян про прийняття акта є формою гарантії їх прав, необхідною складовою принципу верховенства права. Тобто процедурні аспекти оприлюднення та визначення офіційних джерел для цього мають бути передбачені законом. Це має вирішальне значення для спроможності держави забезпечити інформування населення про зміст законів та інших нормативних актів, а також формальне закріплення правової визначеності.

У зв'язку з цим варто зазначити, що публікація правових норм пов'язана з презумпцією знання закону, яка передбачає, що кожен зобов'язаний знати і виконувати вимоги закону. Але слід також визнати, що держава має створити належні умови для ознайомлення особи зі змістом законодавчого акту. Зрештою, особа не може бути змушена дотримуватися закону, якщо вона не була належним чином повідомлена про його прийняття.

Заборона зворотної сили у часі є одним з надважливих як конституційних приписів, так і вимог формальної визначеності. Ст. 58 Конституції України встановлює правило неможливості застосування зворотної дії в часі, крім випадків, коли акти пом'якшують або скасовують відповідальність особи [6].

Конституція України допускає зворотню дію законів та інших нормативно-правових актів лише у виключних випадках, проте зазначене питання набуває більшої дискусійності саме у приватному праві, оскільки здебільшого пом'якшення чи скасування відповідальності однієї сторони спричиняє негативні наслідки для іншої сторони. І. Жилінкова зазначає, що пом'якшення відповідальності в публічній сфері стосується відносин особи та держави, пом'якшення відповідальності у приватному праві – це насамперед пом'якшення відповідальності боржника перед кредитором, що здебільшого означатиме порушення прав останнього [7, с. 117].

Стабільність та своєчасність оновлення. Наступною суттєвою вимогою формальної визначеності є стабільність законодавства, що є важливою умовою забезпечення ефективності правового регулювання, довіри громадян до чинного законодавства та до держави загалом. Незмінність законодавства покликана регулювати суспільні відносини впродовж тривалого періоду. Д.А. Монастирський під стабільністю закону визначає його здатність зберігати свою ефективність протягом тривалого часу без внесення суттєвих змін [8, с. 20]. Однак слід зазначити, що неможливо говорити про абсолютну сталість нормативно-правового акту, оскільки суспільні відносини є динамічними, тому законодавство має змінюватись у відповідності до змін у суспільних відносин та суспільних потреб. Порушує стабільність внесення змін і доповнень, які не викликані зміною суспільних відносин, а є результатом недосконалості законодавчого процесу.

Разом з тим оновлення законодавства стабілізує його, усуває дублювання правових норм, приводить у відповідність до потреб суспільства та створює основу для ефективного правового регулювання. З точки зору формальної визначеності ця вимога забезпечує визначеність поведінки суб'єкта, можливість співвіднести власні інтереси із суспільними та реалізувати надані права шляхом правомирної поведінки.

Передбачуваність. Формальна визначеність характеризується чіткою регламентацією суспільних відносин, зменшенням числа юридичних прогалин та колізій. Проте поширеним явищем є надмірна регламентація, що засвідчує значна кількість нормативно-правових актів, що регулюють один і той же предмет. Недоліком цього є існування значної кількості нормативних актів з одного і того ж питання, що негативно впливає на дотримання вимоги передбачуваності, оскільки ускладнює розуміння того, який із нормативно-правових актів слід застосовувати, призводить до дублювання інформації та виникнення колізій у праві. У теорії права інформаційна надмірність характеризується як явище, коли частина текстового змісту правових норм у тій чи іншій формі повторює одну й ту ж інформацію, не має додаткового змісту і може бути видалена або змінена без негативного впливу на зміст правової норми. Важливо визнати, що дублювання є негативним явищем, яке впливає як на формальну визначеність, так і загалом на дотримання принципу верховенства права [9, с. 110–113].

Як зазначав С. Шевчук, повторення положень інших законодавчих актів призводить до їх знецінення та збільшення обсягу нормативно-правового акту [10, с. 296]. Це значно ускладнює можливість забезпечення формальної визначеності права, призводить до дублювання положень різних правових актів та спричиняє негативні наслідки для юридичної практики. Одним із них є проблема виник-

нення колізій у праві. Колізії – це наявність двох або більше нормативних орієнтирів, які по різному врегулюють одні і ті ж суспільні відносини. Колізії – це негативне явище, яке пов'язане, в першу чергу, із стрімким розвитком суспільних відносин і, по-друге, із недосконалістю юридичної техніки. Вважаємо за доцільне розглянути практичні проблеми колізійності нормативно-правових актів, які були прийняті з моменту введення в Україні воєнного стану.

У сфері нотаріату в умовах воєнного стану найбільш важливою була Постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року №164 (далі – Постанова) [11] та Наказ Міністерства юстиції від 11 березня 2022 року №1118/5 (далі – Наказ) [12], які запроваджують низку змін до законодавства та порушують ієрархію нормативно-правових актів, за якої закони мають вищу юридичну силу, а підзаконні акти повинні прийматись на основі положень закону та не суперечити їм. Аналізуючи згадані акти КМУ та Міністерства юстиції можливо виокремити наступне:

1) Постанова дозволяла викладати на білому аркуші, а не на спеціальному бланку наступні документи: заяву про надання дозволу на виїзд дитини, на якій справжність підпису засвідчена нотаріально, довіреності, заповіти, документи, на яких справжність підпису засвідчена нотаріально (з 06.03.2022р. по 27.04.2022р.); довіреності і заяви про надання дозволу на тимчасовий виїзд дитини за кордон, на яких справжність підпису засвідчена нотаріально (з 28.04.2022р. по 23.05.2023р.) [12]. При цьому ст. 34 Закону України «Про нотаріат» містить наступне положення: «Тексти... заповітів, довіреностей, ... а також заяв, на яких нотаріусом засвідчується справжність підпису... викладаються на спеціальних бланках нотаріальних документів» [13]. Колізія полягає у тому, що в Законі України «Про нотаріат» зміни не були внесені та в принципі не могли бути внесені Постановою Кабінету Міністрів України.

2) Постанова встановлювала, що на час воєнного стану перебіг строку для прийняття спадщини або відмови від її прийняття зупиняється із дати введення воєнного стану [11], що суперечить положенням Конституції України щодо заборони зворотної дії нормативно-правових актів у часі [6] та Цивільного кодексу України щодо шестимісячного строку для прийняття спадщини [14]. Положення Цивільного кодексу України не містять підстав зупинення строку для прийняття або відмови від прийняття спадщини. Виникає аналогічна проблема, адже ігнорування нотаріусами ст. 1270 Цивільного кодексу України з посиланням на Постанову є порушенням прав громадян України. А спадкоємець, що прийняв спадщину поза встановлений ст. 1270 Цивільного кодексу України строк у випадку наявності спору з іншими спадкоємцями, може зіштовхнутись із судовою тяганиною.

Зазначена колізія існувала впродовж тривалого періоду воєнного стану на території України та була вирішена на нормативному рівні лише 30.01.2024 року у зв'язку із прийняттям Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини». Вирішення зазначеної проблеми здійснено Верховним Судом, який дійшов висновку, що п. 3 Постанови суперечить статті 1270 Цивільного кодексу України, а отже не підлягає застосуванню. Така позиція обґрунтовується з нормативної точки зору із посиланням на частину 4 ст. 4 Цивільного Кодексу України, де зазначено, що у разі суперечності положень постанови Кабінету Міністрів України та Цивільного кодексу України, застосуванню підлягають положення останнього [15]. Таке нормативне положення відповідає сталим у доктрині приватного права підходам до розуміння ієрархічних колізій та методам подолання останніх (як по вертикалі, так і по горизонталі).

3) Наказ вносить зміни до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, шляхом доповнення, що «в умовах воєнного або надзвичайного стану спадкова справа заводиться за зверненням заявника будь-яким нотаріусом України, незалежно від місця відкриття спадщини» [12]. Натомість положення ст. 1221 Цивільного кодексу України закріплюють, що «місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця... В особливих випадках місце відкриття спадщини встановлюється законом» [15]. Тобто фактично Цивільний кодекс України допускає можливість зміни місця відкриття спадщини, проте така зміна повинна встановлюватись законом, а не Наказом Міністерства юстиції, який є підзаконним актом.

Зазначена проблема існувала впродовж тривалого періоду дії воєнного стану на території України та була вирішена на нормативному рівні з прийняттям Закону України від 23.02.2023 № 2923-IX «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України», яким було внесено зміни до ст. 1221 Цивільного кодексу та визначено, що місцем відкриття спадщини є місце подання першої заяви. Подібні зміни були внесені і до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України» 18.08.2023 р., чим було усунуто аналізовану колізію. Проте із прийняттям Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини» 30.01.2024 р. аналізована стаття Цивільного кодексу України була викладена у попередньому формулюванні та встановила, що місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця. Таким чином, наразі існує колізія щодо місця відкриття спадщини між положеннями Цивільного кодексу України та Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України.

На нашу думку, аналізовані приклади правотворчості у період воєнного стану не повною мірою відповідають вимогам формальної визначеності, а саме вимогам щодо: 1) заборони зворотної дії нормативно-правових актів у часі, оскільки окремі положення мали ретроспективну дію (з 24.02.2022р.), хоча фактично були прийняті пізніше; 2) передбачуваність, оскільки прийняття аналізованих нормативно-правових актів сприяло виникненню численних колізій, які впродовж тривалого часу ускладнювали реалізацію наданих прав фізичними та юридичними особами, а також спричинили негативні юридичні наслідки, які існують дотепер; 3) стабільності, оскільки нормативно-правові акти приймалися із порушенням вимог ієрархічності та доцільності через необхідність швидкого реагування, а також окремі положення піддавалися постійним змінам.

Таким чином, під час дії воєнного стану правотворчі органи стикаються із складним завданням – забезпечити ефективність і оперативність процесів без шкоди для фундаментальних демократичних принципів. Це вимагає від держави комплексного підходу до організації правотворчої діяльності, яка повинна ґрунтуватися на довірі суспільства та дотриманні конституційних норм. Дотримання процедурних вимог формальної визначеності при здійсненні правотворчої діяльності у період воєнного стану відіграє ключову роль у забезпеченні правової стабільності, передбачуваності та захисту прав громадян. Аналіз цього процесу в кризових умовах дозволяє виокремити декілька його особливостей: по-перше, воєнний стан вимагає швидкої адаптації нормативно-правових актів до нових викликів, що може призводити до послаблення формальної визначеності та стабільності правової системи; по-друге, період воєнного стану вимагає створення механізмів, здатних адаптуватися до динамічних змін суспільних відносин; по-третє, всі норми, які приймаються в кризових умовах, мають оцінюватися з точки зору їхнього впливу на майбутній розвиток правової системи з метою уникнення юридичного хаосу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Київ : Атіка, 2001. 176 с.
2. Козюбра М.І. Загальна теорія права : підручник. Київ : Ваїте, 2016. 392 с.
3. Погребняк С. П. Основоположні принципи права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2009. 240 с.
4. Приймак А. М. Принцип правової визначеності: поняття та окремі аспекти. *Наукові записки НаУКМА. Серія «Юридичні науки»*. 2010. Т. 103. С. 53–55.
5. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10 лют. 2010 № 1861-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. 10 лют.
6. Конституція України : Закон України від 28 чер. 1996 р. №254 к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. 28 чер.
7. Жилінкова І.В. Дія норм сімейного законодавства у часі. *Вісник Академії правових наук України*. 2006. Вип. 4. С. 108–117.
8. Монастирський Д. А. Стабільність закону: поняття, сутність та фактори забезпечення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2009. 199 с.
9. Коваленко Т. Надмірна конкретизація та невиваженість деталізація як різновиди юридичних дефектів земельно-правового регулювання. *Наукові записки НаУКМА. Серія «Юридичні науки»*. Київ, 2012. Т. 144–145. С. 110–113.
10. Шевчук, І. Основні види правотворчих помилок у законодавстві України: деякі теоретичні аспекти. *Вісник Львівського університету. Сер. Юридична*, 2014. Вип. 59. С. 35–42.
11. Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану : Постанова Каб. Міністрів України від 28 лют. 2022. № 164.
12. Про затвердження Змін до деяких нормативно-правових актів у сфері нотаріату : Наказ М-ва юстиції України від 11 бер. 2022 № 1118/5.
13. Про нотаріат : Закон України від 02 вер. 1993 р. № 3425-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. 02 вер.
14. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ 2003 № 435-IV. *Верховної Ради України*. 2003. 16 січ.
15. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 25.01.2023 р. у справі №676/47/21. *Судова практика щодо часу і місця відкриття спадщини. Обчислення строків для прийняття спадщини. Встановлення фактів прийняття спадщини*. 2023. С. 10.